

КУЛЬТУРА МОВИ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ

УДК 811.161.2'373

В. В. Корольова

СУРЖИК У МОВЛЕННІ ПЕРСОНАЖІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМИ

Стаття присвячена вивченню суржика в мовленні дійових осіб сучасних українських п'єс. Визначено типологію суржикомовних персонажів залежно від авторської художньо-естетичної настанови; доведено відсутність патогенності в драматургійних текстах із суржиковими елементами. Зафіксовано приклади драматичних творів, у яких мовне питання постає рушійною силою розвитку сюжету.

Ключові слова: суржик, суржикомовні персонажі, гібридна форма мови, мовна ситуація, драматургійний текст, автор.

Статья посвящена анализу суржика в речи действующих лиц современных украинских пьес. Определена типология суржикоязычных персонажей в зависимости от авторской художественно-эстетической установки; доказано отсутствие патогенности в драматургических текстах с суржиковыми элементами. Зафиксированы примеры драматических произведений, в которых языковой вопрос выступает движущей силой развития сюжета.

Ключевые слова: суржик, суржикоязычные персонажи, гибридная форма языка, языковая ситуация, драматургический текст, автор.

The article analyzes surzhuk in speech of characters of modern Ukrainian plays which are emphasized by postmodern attention to «small people», «no-heroes». Absence of a hero validates actualization of experiments with language form. In this case analysis of surzhuk as a hybrid language form, which is actively used by modern playwrights in characters' speeches, is of some interest. Surzhuk refers to Ukrainian-Russian language hybrid which is a consequence of artificial combination of the Ukrainian and Russian languages and which ruins the norms of Ukrainian standard language. Analyzed plays prove the fact that Ukrainian playwrights believe surzhuk has become a conventional phenomenon which occasionally receives the status of «the third language» along with Ukrainian and Russian. In terms of region surzhuk-speaking characters of modern plays represent different regions of Ukraine (the

© **Корольова В. В., 2016**

Crimea, Donetsk, Kyiv, L'viv). Depending on author's artistically aesthetic focus surzhyk-speaking characters can be divided into four types: 1) sharply negative characters with a criminal twist; 2) characters with low level of education and a myopic view of the world; 3) characters who possess adequate level of intellectual development but use surzhyk in order not to stand out; 4) characters who use hyperbolized surzhyk as means of ridiculing low anti-culture. It is proved that genre peculiarities of a play make it impossible to consider plays with surzhyk elements to be pathogenic text. Modern playwrights sometimes bring up the concern of language purity directly, which becomes the momentum in development of play's plot. The prospects of further research can be seen in investigating the processes of language reformation which are verbalized in dialogues of characters of modern Ukrainian plays.

Key words: surzhyk, surzhyk-speaking characters, hybrid language form, linguistic situation, dramatic text, author.

Сучасну українську драматургію характеризує поєднання різноманітних художніх напрямів і пошук модерних форм, що вмотивовано незаангажованістю, ідеологічною волею й відсутністю авторитетів у мистецтві. Сучасні п'єси вирізняє постмодерна увага до «маленьких людей», за визначенням Л. Залеської-Онишкевич, до «людей на маргінесах суспільства, або не-героїв» [4, с. 132]. Відсутність героя вмотивовує іншу ознаку сучасної драми: перенесення акцентів із драматичної дії на мову п'єси, експерименти з її формою. У цьому разі цікавим постає аналіз суржику як гібридної форми мови, яку активно використовують сучасні драматурги в мовленні дійових осіб.

Метою нашої статті є аналіз персонажів-суржикомовців сучасних українських п'єс, типологізація суржикомовних героїв, виявлення специфіки цього мовного явища в структурі драматичних текстів та відбиття мовної проблеми в сучасних творах. Матеріалом для аналізу стали 15 українських п'єс сучасних драматургів, серед яких Я. Верещак, О. Ірванець, Л. Подерв'янський, В. Сердюк та ін. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю праць, присвячених аналізу суржикомовного персонажа сучасного драматургічного дискурсу.

Суржик потрактовують як українсько-російський мовний гібрид, що є наслідком штучного поєднання елементів російської й української мов та порушує норми української літературної мови [7, с. 7]. У тлумаченні суржику В. Труб пояснює причини

виникнення цього явища: «Суржик є мовленнєвим (або текстовим) виявом низького культурно-освітнього рівня носіїв мови X як першої у ситуації нерівноправної (диглосної) двомовності, коли домінантна (панівна) мова Y пригнічує та всіляко обмежує субстрат мови X» [9, с. 48].

Загальноприйнятого визначення статусу цього мовного явища на сьогодні немає. Мовознавці потрактовують суржик і як форму просторіччя (В. Труб [9]), і як субмову (Л. Масенко [5]), і як піджин (Н. Дзюбишина-Мельник [3]), і як напівмовність (Б. Ажнюк [1]), і як «недопереклад» (В. Радчук [6]). Утім, спільним є сприйняття суржику як загалом негативного явища. Л. Масенко стверджує, що «суржик нищить узус (практичну спонтанну норму) української мови і відриває її від літературної основи» [5, с. 125].

Сучасна драматургія підтверджує думки українських дослідників, зокрема І. Ціхоцького, які зазначають перехід суржику зі стилістичного діапазону ужиткового мовлення в літературні й музичні тексти, мову ЗМІ [10, с. 289], що зумовлене постмодерною рецепцією дійсності в українській мистецькій парадигмі. Проаналізовані п'єси доводять визнання українськими драматургами узвичаєності суржику, що подекуди отримує статус «третьої мови» поряд з українською й російською [2, с. 12]. Наприклад, Д. Гуменний у передмові до п'єси «Село. Еволюція (8-й поверх)» акцентує увагу читача на тому, що твір «написано трьома мовами: українською, російською та суржиком» (2).

За регіональним показником суржикомовні персонажі сучасних п'єс представляють різні області України: це і кримчанка Ніна (О. Рубашевська «Четверо в сараї»), і львів'янин Матвій (О. Ірванець «Якось в Америці»), і мешканці Донбасу (О. Росич «Останній забій»), і кримінальники з Київщини (О. Ірванець «Електричка на Великдень»). Носіями гібридної українсько-російської форми мовлення є як селяни (В. Даниленко «Гроші для Йонеско», В. Пікіна «Бісові круги»), так і мешканці міста (Н. Симчич «Хата, або Кінець епохи вишневих садів», І. Марченко «Музей нашої пам'яті»).

У сучасному мовознавстві наявні спроби класифікації суржикомовців. Певну градацію суржикомовця в опозиції «свій – чужий» пропонує Н. Дзюбишина-Мельник, аналізуючи стилістичний потенціал суржикізмів в українській літературі з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. За цим критерієм художні твори можна поділити на чотири етапи залежно від авторської оцінки персонажа-суржикомовця. Перший етап представляють твори, що позиціонують суржикомовного героя як *чужого* (зазвичай негативно схарактеризованого). Істотною ознакою художніх текстів другого періоду стає залучення суржика до мовлення позитивних персонажів. У цьому разі суржикомовець стає *іншим*, але вже *своїм*. Твори третього етапу репрезентують суржикомовного персонажа як *свого*, чужим у цьому разі стає українськомовний герой. Для літератури четвертого етапу характерна штучність у вербалізації суржика, а персонажі, що ним послуговуються, є *чужими всім* [3, с. 17–19].

Зважаючи на досліджений матеріал, пропонуємо класифікувати суржикомовних персонажів сучасних п'єс на чотири типи:

1. Акультурований тип. Суржикомовні персонажі першого типу підтверджують тезу Л. Масенко, яка наголошує, що використання суржика у творах художньої літератури є відбиттям процесів акультурації й денаціоналізації українського соціуму [5, с. 107]. Суржик стає ознакою недостатнього рівня освіченості й культури дійових осіб. Наприклад, у п'єсі В. Пікіної «Бісові круги» корисливість, вульгарність і бездуховність персонажів авторка вдало унаочнює їхніми озвученими думками:

Усі деякий час ідуть мовчки. Думки.

Баба Вася. Це все він, я знаю, а то для чого їм шептатися треба, а? От паскуди. Но нічо зараз вас на чисту воду виведуть. Ніде правди діти.

Ленка. Капці, що ж це буде... А хрєн вам, щоб не було, а сумку собі лишу, я ж її не вкрала, а виміняла.

Верка. От Колька, значить, не побоявся Ленке капці і сумку підігнати. А Толька, баран, перший знайшов і по любому даже не подумав про те, що є я, яка теж мріє в лакірованих тифлях

ходити, та ще й в комплекті з сумкою. От Ленка, сучка везуча (7).

Драматурги зазвичай використовують таку модель суржикомовної особистості для відтворення представників з низьким рівнем загальної культури й освіченості, що вмотивовує їхнє безвідповідальне ставлення до висловленого. У цьому разі носіями суржикомовної мови є всі персонажі в драмі, у якій мовного протиставлення або не передбачено загалом, або воно не є значущим для розвитку драматургійного сюжету. Автори використовують суржикомовну мову з метою відтворення сучасних мовних реалій: герої уособлюють мимовільних носіїв суржикомовної мови, які вже засвоїли його як родовий спадок і використовують тому, що не знають літературних норм [8, с. 74].

2. Негативно оцінений тип. Другий тип представляють носії суржикомовної мови, які в п'єсах є різко негативними героями з ознаками не лише моральної деградації та національної змаргіналізованості, а й злочинних нахилів. Таким є, наприклад, єдиний персонаж-суржикомовець у п'єсі Н. Марчук «Калина та песиголовці»:

Мишко. Жаль, що не можна зразу розстрілять... Ці іностраниці як начнуть вонять на увесь мір – де діли поетесу... (6, с. 278).

Мовними покручами спілкуються й кримінальники з п'єси О. Ірванця «Електричка на Великдень»:

Мультик (до своїх). Поняв? Сорок мінут ще їхати. Ну ясно, що нада випити. Отам бабці кімарять, дальше по вагону, у них точно должно быть, я зуб даю!.. Давай, докурюй, підем знакомиться (4, с. 105).

Зазначений тип суржикомовних дійових осіб автор співвідносить із позитивними героями, які говорять українською. У цьому разі мовна характеристика посилює негативну оцінку персонажів і постає засобом протиставлення художніх образів.

3. Нівелювальний тип. Дійові особи третього типу відрізняються від попередніх тим, що, незважаючи на знання літературних норм, усе-таки оперують суржикомовною мовою, щоб не вирізнятися серед носіїв гібридної форми мови. Таким є, наприклад, учитель географії на прізвище Зоолог

у трагікомедії О. Росича «Останній забій»:

Зоолог. Мені теж з тещею повезло. Та і на жінку гріх жалуватися – терплять мене з останніх сил. Мені вже соромно їм у вічі дивитись. Вроді я мужчина, а сім'ю прогодувати не можу (9, с. 446).

У репліках суржикомовців, які мають достатній рівень інтелектуального й культурного розвитку, трапляються елементи інтертекстуальності, що підкріплюють філософські міркування героїв. Наприклад:

Монтер. Ей! Йо!... Нє, ну в натурі. Найшли крайнього. Воно конєшно, як казав Герцен, от судьби нє уйдьош, как от будочніка, але з другого боку і віслюк Бенджамін... (До зали). Якщо хто не пам'ятає, то це в антиутопії Джорджа Орвелла «Звіроферма». Отож той Бенджамін теж зі свого боку має рихт – він, мовляв, згідний би не махати хвостом, коли б не було мух. Ну я їм устрою. (Пауза). Щас отремонтіруєм (з'єднує дроти) (5).

4. Пародійний тип. Останній виокремлюваний тип суржикомовців найяскравіше представлений у п'єсах Л. Подерв'янського, твори якого перенасичені суржиком впереміш з інвективною лексикою. Мовну практику драматурга Л. Масенко вдало визначає як «засіб пародіювання й осміювання низової антикультури, розростання якої набуло небезпечних для психічного суспільного здоров'я форм» [5, с. 119]. Наприклад:

*Миша (до Гриші). Сижу я в барі в Прибалтіє, кругом старінні стулья. Так за** [цензура – В. К.] зделано. Заходить мудака і каже міне: «Ето место мойо, может, ви персядєте?». А я говорю: «Ні** собі! Ти шо, абарзел, пацан? Может, ти сам персядєш? Я і** такі варіанти» (8, с. 31).*

У цьому разі суржик є авторським інструментом сатиричного викриття й негативного оцінювання персонажів як уособлення зденаціоналізованої «совкової» ментальності.

Підсумовуючи, зауважимо, що вживання суржику в драматургійному тексті умотивоване різними художньо-естетичними настановами: це і засіб негативного оцінювання персонажів, й інструмент гіперболізованого висміювання

суспільних «низів», і засіб відтворення справжньої мовної ситуації в Україні, наближення персонажної комунікації до реального живого мовлення. За нашими спостереженнями, жанрова специфіка драми унеможливує зарахування п'єс із суржиковими елементами до патогенного тексту. Оскільки автор, хоч і обмежений у драмі змогою експліцитно висловлювати власну позицію, використовує загалом суржик лише в мовленні персонажів, вербалізуючи паратекстову сферу (ремарки, перелік дійових осіб, епіграф, присвяту тощо) з урахуванням літературних норм української мови. Читач, орієнтований, наприклад, українськомовними ремарками, отримує певний натяк на авторську позицію й сприйняття суржику в драматичних текстах:

Патрікеєвна. Миша, Гриша, папа приніс ням-ням!

Микита розкручує мішок. З мішка з'являється пещена голівка Петра. Петро кліпає оченятами і крутить голівкою, як дурна курка.

Петро. Вау, як круто! Ви хто, готіческіє екстремали? (8, с. 177).

Більшість сучасних драматургів намагається не популяризувати суржику, користуючись у безпосередній комунікації із читачем через паратекстові елементи літературною мовою. Поза тим, подекуди сучасні драматурги відверто порушують проблему чистоти мовлення, що стає рушійною силою розвитку драматургійного сюжету. Наприклад, у комедії О. Денисенка «Травень-вересень», що є своєрідним сучасним переосмисленням п'єси М. Куліша «Мина Мазайло», основою конфлікту в родині Широкоперів стає мовне питання. Суржикомовними є всі персонажі твору, крім учительки Лялі Груші, яка впливає на мовну свідомість закоханого в неї Дмитра Широкопера, а Дмитро – на батьків і друзів. Кульмінацією п'єси стає суперечка матері із сином, який іде з дому:

Діана. Дімачка! Я бігу із тобою!

Дмитро. До щастя, мамо, треба звертатися тільки рідною мовою!

Діана (біжить і кричить, згадуючи рідні слова). Добре!..

Как там? Счас! Синочку, я буду говорити тільки... на ... нє... по... от каторжна душа! Тільки по-нашому!

Гріша. Дмитре! Якщо у цьому проблема, то я і слова не по-українському не скажу! (3, с. 202).

Пуристом сатирично змальовано й персонажа п'єси Я. Верещака «Любов у центрі міста» Антошу, який грошима заохочує дружину (Гелю) до вживання правильної української мови:

Геля. Стіл я накрила згідно з наказом. Качка в духовці... А про яких це женихів ви далєбі обмовилися?

Антоша (поправив). Щойно. «Далєбі» – це трошки інший нюанс: таки, справді, правду кажучи...

Геля. Щойно обмовилися.

Антоша. Гарне слово «обмовилися» – десять баксів. (Дає гроші) (1, с. 149).

За мовленням своєї доньки Катерини стежить і героїня п'єси В. Кожелянка, В. Сердюка «Пластиліновий метал» Мар'яна, напр.:

Блюхер. Їду в авто, у терміновій справі, раптом трохи зле стало, зупинились, випив пігулку, ледь хотів пройтись. Тут ваше дівчисько підбігає і каже: «Ви моя остання надія, прошу, зайдіть до нас і скажіть моїй мамашці»...

Мар'яна. Катерина не могла вжити цього бридкого русизму, очевидно вона сказала «мамці»? (5).

Отже, сучасні драматурги, використовуючи суржик у власних творах, керуються різними художньо-естетичними настановами. Утім, суржикомовні персонажі однозначно не є свідченням авторської позиції культивування цієї субмови, що спричинило б трактування п'єс як патогенних текстів. Суржик у діалогах героїв є відбиттям реальної мовної ситуації в Україні, де давно наявна проблема українсько-російської мішанини. Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо в дослідженні процесів мовної реформації, вербалізованих у діалогах персонажів сучасних українських п'єс.

Бібліографічні посилання

1. **Ажнюк Б. М.** Мовна єдність нації : діаспора й Україна / Б. М. Ажнюк. – К. : Рідна мова, 1999. – 450 с.
2. **Врублевська Г.** Суржик як елемент міської субкультури / Г. Врублевська // Урок української. – 2012. – № 11–12. – С. 12–14.
3. **Дзюбишина-Мельник Н.** Суржик і суржикізма : стилістичні ресурси / Н. Дзюбишина-Мельник // Наукові записки НаУКМА. – К. : Вид-во НаУКМА, 2010. – Т. 111. Філологічні науки. – С. 16–20.
4. **Залеська-Онишкевич Л.** Текст і гра : українська модерна драма / Л. Залеська-Онишкевич. – Нью-Йорк ; Львів : Літопис, 2009. – 472 с.
5. **Масенко Л.** Суржик : між мовою і язиком / Л. Масенко. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
6. **Радчук В.** Суржик як недопереклад / В. Радчук // Українська мова та література. – 2000. – № 11 (171). – С. 11–12.
7. **Селіванова О.** Проблема форм фіксації мов у соціолінгвістиці / О. Селіванова // Мова і суспільство. – 2011. – Вип. 2. – С. 7–18.
8. **Томіленко Л. М.** Суржик як об'єкт наукових досліджень і дискусій / Л. М. Томіленко // Мовознавство. – 2014. – № 11. – С. 69–80.
9. **Труб В. М.** Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності / В. М. Труб // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 46–58.
10. **Ціхоцький І.** Антисуржик : у пошуках мовної ідентичності / І. Ціхоцький // Теле- і радіожурналістика. – 2012. – Вип. 11. – С. 288–290.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Верещак Я.** 144000 : п'єси-фентезі / Я. Верещак. – К. : НЦТМ імені Леся Курбаса, 2008. – 344 с.
2. **Гуменний Д.** Село. Еволюція (8-й поверх) : п'єса [Електронний ресурс] / Д. Гуменний. – Режим доступу: <http://teatre.com.ua/ukrdrama/selo-evoljutsija-8-jpoverx-nadsja-den>

gumennyj.

3. **Денисенко О.** Травень-вересень : комедія / О. Денисенко // Кур'єр Кривбасу. – 2005. – № 11 (листопад). – С. 128–203.
4. **Ірванець О.** Лускунчик–2004 : п'єси, вірші / О. Ірванець. – К. : Факт, 2005. – 208 с.
5. **Кожелянко В.** Пластиліновий метал [Електронний ресурс] / В. Кожелянко, В. Сердюк. – Режим доступу: <http://litforum.com.ua/index.php?r=11&a=2252>.
6. **Марчук Н.** Калина та песиголовці / Н. Марчук // Коронація слова : збірка п'єс лауреатів конкурсу 2006 та 2007 років. – К. : Нора-Друк, 2008. – С. 246–282.
7. **Пікіна В.** Бісові круги : п'єса [Електронний ресурс] / В. Пікіна. – Режим доступу: <http://teatre.ua/ukrdrama/bisovi-krugy-valentyin-rikinoin>.
8. **Подерв'янський Л.** Герой нашого часу : повне зібрання п'єс / Л. Подерв'янський. – Харків : Фоліо, 2015. – 377 с.
9. **Росич О.** Останній забій / О. Росич // У пошуку театру : антологія молодого драматургії. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 424–469.